

До Спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04
Національного університету «Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертацію Стрельцової Євдокії Джонівни на тему «Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти)», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право

Актуальність теми дослідження. Уніфікація права є необхідною умовою його розвитку, тому уніфікаційні процеси притаманні для будь-якої системи права. Використання міжнародно-правових інструментів для цілей уніфікації почалося ще наприкінці XIX століття з метою врегулювання відносин в сфері міжнародного приватного права; тривалий час міжнародно-правова уніфікація передусім і була пов'язана з врегулюванням міжнародних приватно-правових відносин. В першій чверті XX століття в міжнародному публічному праві з'явилися окремі міжнародні договори щодо уніфікації кримінального права. З другої половини XX століття уніфікаційні процеси рівною мірою відбуваються і в приватному, і в публічному міжнародному праві, причому масштаби уніфікації міжнародного права набули глобального характеру. Однак, цим справа не завершується. Міжнародне право все частіше

здійснює уніфікаційну функцію щодо національного законодавства. Все це призвело до виникнення надзвичайно складної багаторівневої системи уніфікаційних впливів норм міжнародного права, по-перше, всередині самої міжнародно-правової системи, і по друге, в сфері взаємодії міжнародного права з правовими системами окремих держав. Численні практики міжнародно-правової уніфікації створюють абсолютно нову реальність, в якій розвивається не лише міжнародне, а також і національне право. Не випадково усі ці процеси викликають жвавий інтерес в науці міжнародного права, що призвело до появи низки теорій, доктрин, концепцій, які мають на меті пояснення такого феномену.

В дослідженнях українських юристів тема міжнародно-правової уніфікації не є новою, однак такі дослідження мають очевидні секторальні або галузеві пріоритети. Зокрема, проблематика міжнародно-правової уніфікації розглядається переважно в роботах з міжнародного приватного права (Довгерт А.С., Калакура В.Я., Мережко О.О., Цират Г.В. та ін.), передусім в аспекті уніфікації окремих його галузей. Не численні вітчизняні дослідження з уніфікації міжнародного публічного права взагалі зосереджені на галузевій проблематиці (Буроменський М.В., Буткевич О.В., Ківінець О.В., Гнатовський М.М. та ін.) і не торкаються загально-правового аспекту. Це створює очевидну прогалину в національній міжнародно-правовій науковій доктрині. Однак, мова не іде про виключно теоретичний аспект проблеми. Не менш важливою є практична складова, пов'язана з важливістю чіткого розуміння і усвідомлення природи міжнародно-правової уніфікації посадовими особами державних органів здійснення зовнішньої політики та органів, що реалізують нормотворчу функцію.

Отже, актуальність дисертаційної роботи Є.Д. Стрельцової пов'язана з нагальною необхідністю наукового осмислення сучасного стану міжнародно-правової уніфікації, як явища, що охоплює всі галузі міжнародного права, має

місце як на універсальному, так і на регіональному рівнях і здійснює безпосередній вплив на національні правові системи.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні, їх достовірність і новизна. Характеризуючи надану для відзиву дисертаційну роботу варто передусім відзначити масштабність поставленої авторкою наукової мети: обґрунтування концепції уніфікації міжнародного права як універсального механізму його сучасного розвитку та з'ясування впливів міжнародно-правової уніфікації на українське законодавство. Відповідно до поставленої мети в дисертації сформульовані завдання, вирішення яких привело дисертантку до низки висновків та пропозицій, що виводять дану роботу на рівень найцікавіших вітчизняних міжнародно-правових досліджень останніх років.

Дослідженню притаманні системність викладення матеріалу, ретельність підходів до досліджуваних проблем та ґрунтовність висновків. Структура дисертації є логічною та цілком обґрунтованою. Дослідження спирається на широку джерельну базу, автор критично проаналізував значний обсяг нормативно-правового матеріалу та наукових праць, присвячених проблемі уніфікації міжнародного права та її впливів на внутрішньодержавне законодавство. Застосований автором комплексний підхід до предмету дослідження дозволив повно розкрити усі основні аспекти теми, отримати цінні, з теоретичного та практичного погляду, наукові результати.

Як наслідок, положення та висновки, сформульовані особисто дисертантом, є помітним внеском у розвиток науки міжнародного права і можуть стати належним підґрунтям для удосконалення діяльності органів зовнішніх зносин України та державних органів, що спрямовують та реалізують правову політику держави.

В дисертації надано змістовний огляд еволюції інституту міжнародно-правової уніфікації з виокремленням її основних етапів. Це надало можливість побачити розвиток цього явища в динаміці та оцінити сучасний стан уніфікації міжнародного права в історичній ретроспективі. З-поміж основних положень дисертації теоретичного характеру, на наш погляд, варто відзначити пропозицію відмови від дуалістичної концептуалізації міжнародно-правової уніфікації в межах двох відносно відокремлених площин аналізу – міжнародного приватного права та міжнародного публічного права. Дисертантка пропонує переконливі аргументи на підтримку застосування моністичної концепції міжнародно-правової уніфікації, що ґрунтується на поясненні цього феномену як *універсального механізму розвитку сучасного міжнародного права*. В цілому авторкою правильно зазначено, що універсальність міжнародно-правової уніфікації проявляється, зокрема, в тому, що правові інструменти уніфікації належать до сфери міжнародного публічного права, оскільки способи формування таких норм є складовими публічно-правового виміру міжнародного права (стор. 412-413).

Заслуговують на увагу думки дисертанта про те, що сучасний стан теоретичного міжнародно-правового дискурсу значною мірою визначається конкуренцією двох парадигм: а) традиційного (класичного) позитивізму та б) функціоналізму. Функціональний підхід означає, що правова термінологія, поняття та «операційні результати» розглядаються не в понятійній системі певних теоретичних та світоглядних парадигм чи конкретних правових доктрин, а інструментально – переважно як «юридичні тексти» (норми, юридичні конструкції, офіційні тлумачення тощо), хоча при цьому заперечується класична позитивістська теза про обмеження правових феноменів лише їх текстуальними формами. В дисертації не безпідставно пропонується змістити міжнародно-правовий теоретичний дискурс від доктрини («теоретичної узгодженості») до операційного результату дії певних

міжнародно-правових норм, на основі чого долається обмеження уніфікації лише договірними формами, пропонується «реалістичне тлумачення» уніфікації, що включає і судову практику, і «м'яке право», і неправові феномени.

Окрему увагу варто звернути на дослідження в дисертації особливостей сучасного етапу міжнародно-правової уніфікації. Пояснення таких особливостей повинно, на думку дисертантки, враховувати поширення прагматичного підходу, що мав би стати реальною альтернативою міжнародно-правовому позитивізму. Авторка виявляє схильність до використання прагматичних підходів, що є практично більш дієвими. Ключовою в цьому дискурсі пропонується теза про необхідність переорієнтації від дослідження норм та принципів права як самодостатньої (автономної) системи на з'ясування того, у який спосіб ці норми можуть бути використані для узгодження інтересів та досягнення оптимальних шляхів розвитку міжнародної спільноти. В роботі правильно звертається увага на те, що ігнорування або зверхнє ставлення до прагматичного підходу певною мірою пояснює низьку ефективність деяких інституційних механізмів уніфікації, які були створені (переважно в рамках ООН) із очікуванням упорядкування та підвищення результативності цього процесу, однак не виправдали цих очікувань повною мірою.

Не можна не погодитися з аргументами дисертантки на користь того, що при дослідженні міжнародно-правової уніфікації саме як універсальної моделі розвитку міжнародного права одним з ключових аспектів має бути дослідження методів (способів, механізмів) уніфікації та обґрунтування теоретичного припущення про їх універсальність. У зв'язку з цим аналіз існуючих у сучасній доктрині міжнародного права підходів до типології методів уніфікації та чинників, що обумовлюють їх ускладнення, трансформації, зміни, появу нових методів та механізмів, є надзвичайно

важливим. Авторка дійшла правильного висновку про те, що в умовах посилення глобалізаційних процесів та формування автономних правових систем інтеграційних об'єднань відбувається урізноманітнення способів та методів уніфікації (стор. 415).

Цікавим є дослідження та висновки щодо уніфікаційного потенціалу міжнародних договорів (договірна уніфікація), уніфікаційних процесів внаслідок так званої «трибуналізації міжнародного права», уніфікаційного ефекту актів «м'якого» міжнародного права та актів неурядових міжнародних організацій. В цій сфері дисертантка є однією з перших, хто підняла такі питання не лише в межах наукового дискурсу, а і зазирнула в глибину практичних проблеми, що тут виникають. Особливо цікавими тут є міркування про «судову» уніфікацію. Я б звернув увагу на такий висновок: «Судова уніфікація міжнародного права реалізується як судова нормотворчість, що формально не виходить за межі судової та консультативної юрисдикції судів: преюдиційне тлумачення норм; заповнення прогалин правового регулювання; формування правового звичаю; створення стандартів судової діяльності та правових позицій; контроль за виконанням договірних зобов'язань (за умов наявності контрольних повноважень); окремо – контроль за дотриманням та правильністю тлумачення уніфікованих норм. Судова нормотворчість міжнародних судів одразу набуває ознак міжнародно-правової уніфікації, оскільки створені судами норми, принципи або доктрини виходять за межі розгляду окремих справ і навіть практики такого судового органу, а їх адресатами стають учасники договору, національні суди, міжнародні організації.»

Надзвичайно цікавими є думки дисертантки про інструменти міжнародно-правової уніфікації так званого транснаціонального права, що формується у сферах, на які не поширюється ні міжнародне, ні національне право, і де нормативні регулятори є продуктом взаємодії суб'єктів, які не

мають ознак правосуб'єктності держав чи міждержавних утворень. Дисертантка робить правильний висновок про те, що «створення уніфікованих правових інструментів міжнародних економічних відносин заповнює прогалини договірного регулювання відповідних сфер, однак при цьому за основу беруться ті правила та норми, що вже отримали практичне визнання в якості ефективних регуляторів, хоча формально вони можуть не наділятися ознаками юридичної обов'язковості. Застосування цих уніфікованих норм потребує санкціонування з боку держави, що може перетворювати їх у норми національного (у випадку інкорпорації у національне право) або міжнародного права (у випадку участі у багатосторонніх або двосторонніх міжнародних договорах).» Дисертантка влучно зазначає, що «транснаціональне право посилює плюралізм правопорядків, оскільки одночасно можуть існувати кілька уніфікованих режимів: національний, публічний міжнародно-правовий і приватний транснаціональний».

Окремо хотілось би звернути увагу ту частину дослідження, що присвячена механізмам міжнародно-правової уніфікації національного законодавства. Авторка досліджує розгалужену систему таких механізмів і на основі широких узагальнень міжнародно-правової практики робить методологічно важливе узагальнення про роль сучасних організаційно-правових механізмів міжнародної уніфікації внутрішньодержавного законодавства: «незалежно від обраної моделі співвідношення з міжнародним правом держава ціною своїх політичних або економічних інтересів змушена змінювати власне законодавство. У такий спосіб внутрішньодержавне законодавство уніфікується до рівня потреб відповідної системи міжнародного співробітництва – універсальної або регіональної» (стор. 420)

Не можна не звернути уваги ще на одну думку, якою дисертантка ділиться з нами в своїй роботі – про необхідність мати в Україні стале законодавство, що визначає правові підстави, умови та засоби реагування на

рекомендації міжнародних *compliance* органів, спрямовані на зміни законодавства, зокрема і його уніфікацію. Авторка влучно зазначає, що використання в Україні таких міжнародних рекомендаційних актів «передбачає необхідність розробки як теоретичних, так і практичних основ для їх продуктивного та обережного застосування і виявлення меж використання».

Висновки і рекомендації, що виносяться на захист, є результатом всебічного, глибокого й об'єктивного аналізу досліджуваних явищ, висновки містять основні результати дослідження, проведеного на високому науковому рівні, автор належним чином аргументував їхню достовірність. Обґрунтованість і достовірність висновків дослідження підтверджується системністю й цілісністю положень дисертаційної роботи, високим рівнем їхньої апробації, наявністю і змістом довідок та актів про впровадження, виданих дисертанту державними органами України.

Висновки до дисертації відзначаються науковою новизною і беззаперечним є вагомим внеском в подальший розвиток науки міжнародного права.

Дискусійні положення та зауваження дисертації. Поряд із безсумнівними досягненнями автора, варто вказати на прогалини у дослідженні та положення дисертаційної роботи, які видаються суперечливими або такими, що потребують додаткових пояснень:

1. В дисертації вживається термін «м'яка» міжнародна організація (стор. 415). Наразі існують різні підходи до розуміння цього явища, починаючи від віднесення до таких організацій міжнародних неурядових організацій і закінчуючи включенням до складу «м'яких» міжнародних організацій таких утворень, як ОБСЄ. Було б цікавим почути думку дисертантки з цього приводу.

2. На сторінці 416 дисертантка стверджує, що акти «м'якого» міжнародного права «стають чинником уніфікації лише за умов їх належності до цілісних та інституалізованих механізмів уніфікації міжнародно-правових регуляторів у межах міжнародних організацій», маючи на увазі акти конвенційних міжнародних органів контролю за дотриманням міжнародних договорів. При цьому дисертантка погоджується з тим, що подібні акти «м'якого» міжнародного права можуть виходити в своїх положеннях за межі узгоджених положень міжнародних договорів.

Виникає питання, чи можуть такі акти «м'якого» міжнародного права по суті підміняти собою міжнародні договори або ж, говорячи більш толерантно, розширено тлумачити норми міжнародних договорів? Що надає таким актам «м'якого» міжнародного права здатність виконувати уніфікаційну функцію, якщо в більшості випадків вони не належать до актів офіційного тлумачення міжнародних договорів?

3. На сторінці 89 авторка пише про «існування двох основних форм уніфікації – договірно-правової та модельних законів, що доповнюються практикою міжнародних судів та правотворчою діяльністю інтеграційних об'єднань». На нашу думку, виділяти модельні закони в якості окремої форми міжнародно-правової уніфікації не завжди відповідає природі таких актів. Вони можуть бути або частиною міжнародного договору, і тоді це договірно-правова форма уніфікації, або бути актом міжнародного інтеграційного об'єднання, і тоді виникне питання про уніфікацію на основі акту міжнародної організації.

4. На сторінках 281-292 дисертантка розмірковує про уніфікаційний потенціал Європейського суду справедливості, пов'язуючи це питання виключно з уніфікацією міжнародного права в інтеграційних об'єднаннях. На мою думку, унікальність уніфікаційного потенціалу Європейського суду справедливості полягає в тому, що під впливом його рішень відбувається

уніфікація внутрішньодержавного законодавства не лише в рамках Європейського Союзу, а також і щодо тих держав, що уклали ЄС угоди про асоціацію.

5. На нашу думку, в роботі варто було б окремо дослідити також методи та підходи до уніфікації права, які застосовуються в рамках Європейського Союзу, як утворення *sui generis*.

6. На сторінці 244 міститься твердження: «Відповідь на питання, як вирішити колізію, що виникає між міжнародними договорами різного рівня (загальним і регіональним), не завжди знаходиться в юридичній площині, а іноді має суто прагматичне рішення.» Чи не могла б дисертантка пояснити ці слова?

7. Авторка широко вживає таку термінологію, як міжнародні *compliance* органи, *compliance* активність міжнародних регіональних конвенційних органів контролю. Така термінологія є зрозумілою для вузького кола фахівців, однак поки що вона не є загальноживаною і застосовується неоднозначно в правовій науці, тому було б бажаним надати в роботі відповідні пояснення.

Зазначені зауваження та рекомендації автору не впливають на загальну позитивну оцінку і не применшують значення дисертаційної роботи «Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти)» як оригінального дослідження, що вирішує важливу наукову проблему. Водночас, наведені зауваження запрошують дисертанта до наукової дискусії та окреслюють авторові перспективи подальших наукових досліджень.

В цілому, на основі детального вивчення наданої наукової роботи можна зробити загальний висновок, що виконане Є. Д. Стрельцовою дослідження є актуальним та таким, що вирішує важливу наукову проблему, його результати є обґрунтованими та відзначаються беззаперечною науковою новизною і як

такі є суттєвим внеском в розвиток науки міжнародного права. Зазначене дослідження має практичну значущість і може бути використано органами зовнішніх зносин України для обґрунтування міжнародно-правової позиції України в її міжнародних відносинах.

Оцінка відповідності змісту автореферату і основних положень дисертації. Ознайомлення з текстом автореферату дисертації дає підстави стверджувати, що він відповідає вимогам, що ставляться МОН України, у тексті автореферату відображено основні положення, зміст та висновки здійсненого дослідження. Змісту автореферату притаманна методична і концептуальна цілісність, чіткість, логічність та гармонійність викладення наукових положень. Робота відповідає спеціальності 12.00.11 – міжнародне право.

Повнота викладу основних наукових результатів дисертаційного дослідження в опублікованих наукових працях. Основні результати дисертаційної роботи достатньо повно висвітлені в наукових публікаціях здобувача (у 52 наукових публікаціях, з яких 2 монографії, 18 статей у фахових наукових виданнях України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 24 публікації за матеріалами науково-практичних конференцій, 4 публікації у інших виданнях). Посилання автора на опублікування досліджень за темою дисертації є достовірним. Повнота викладення основних результатів дисертації, кількість та обсяг публікацій відповідають встановленим для такого виду робіт вимогам. Всі результати і висновки наукового дослідження, винесені на захист, отримані здобувачем самостійно.

Загальний висновок. Таким чином, існують усі підстави вважати, що дисертаційна робота Є.Д. Стрельцової на тему «Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти)», подана на здобуття наукового ступеня доктора

юридичних наук, є завершеною науковою працею, виконана на високому теоретичному і методологічному рівні й відповідає «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р. і № 567 від 27 липня 2016 р. Стрельцова Євдокія Джонівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право.

Офіційний опонент

**завідувач кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
доктор юридичних наук, професор**

М.М. Микієвич

24.06.2020

